

ПОНЯТТЯ ДОГОВОРУ ЯК ОДНА ІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Святошнюк С. С.,

*випускник аспірантури кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

Святошнюк С. С. Поняття договору як одна із теоретичних основ правового регулювання надання фінансових послуг.

Визначення поняття договору як одна із теоретичних основ правового регулювання надання фінансових послуг в Україні має доктринальне значення для надання фінансових послуг.

Автором зазначається, що в Цивільному кодексі України відсутні окремі положення щодо договору про надання фінансових послуг. Звертаючись до спеціального законодавства, зазначається що закони не містять визначення поняття договору про надання фінансових послуг, проте із аналізу окремих статей можливо дослідити підхід до розуміння досліджуваного договору через категорію «договір-юридичний факт».

У статті стверджується, що відповідно до визначення поняття договору, як юридичного факту, договір є певними правомірними діями з боку сторін, що мають намір встановити, змінити чи припинити певні права та обов'язки. Однак, договір не тільки є підставою для виникнення, зміни або припинення певних прав та обов'язків, тобто «впливає» на динаміку правовідносин, але й за допомогою договору сторони можуть визначати конкретний зміст прав та обов'язків у кожному окремому випадку.

Договір відрізняється від інших юридичних фактів тим, що він не тільки дає підстави для застосування тієї чи іншої норми права у конкретному випадку і для виникнення, зміни чи припинення конкретних правовідносин, а й безпосередньо регулює поведінку сторін, визначає права та обов'язки учасників правовідносин. Це впливає із сутності договору, як домовленості сторін, акту їхньої волі. Своїм волевиявленням сторони приймають на себе певні обов'язки і набувають певних прав.

Незважаючи на те, що із змісту окремих статей спеціальних законів щодо надання фінансових послуг можна визначити договір про надання фінансових послуг як юридичний факт, з яким пов'язується виникнення правовідносин із надання фінансових послуг, – доктринальне значення має визначення договору через класичну теорію тлумачення договору як домовленості.

Ключові слова: договір, юридичний факт, домовленість, правовідношення, фінансова послуга.

Svyatoshnyuk S. The definition of contract as one of the theoretical bases of legal regulation of the provision of financial services.

The definition of the concept of a contract as one of the theoretical foundations of the legal regulation of the provision of financial services in Ukraine has doctrinal significance for the provision of financial services.

The author notes that the Civil Code of Ukraine does not contain separate provisions under the agreement on the provision of financial services. Turning to special legislation, it is noted that the laws do not contain a definition of the concept of a contract for the provision of financial services, however, by analyzing individual articles, it is possible to investigate the approach to understanding the contract being studied through the category of “contract-legal fact”.

It is argued in the article that, according to the definition of the concept of a contract as a legal fact, a contract is a certain lawful act on the part of parties who intend to establish, modify or terminate certain rights and obligations. However, the contract is not only the basis for the emergence, modification or termination of certain rights and obligations, that is, it “affects” the dynamics of legal relations, but also through the contract the parties can determine the specific content of rights and obligations in each individual case.

The contract differs from other legal facts that it not only provides grounds for the application of a rule of law in a particular case and for the emergence, modification or termination of specific legal relations, but

also directly regulates the conduct of the parties, determines the rights and obligations of the parties to legal relations. This follows from the essence of the contract as an agreement of the parties, an act of their will. By expressing their will, the parties assume certain responsibilities and acquire certain rights.

Although the content of certain articles of special laws on the provision of financial services can define a financial services contract as a legal fact with which the emergence of legal relations for the provision of financial services is associated, the doctrinal significance is the definition of a contract through the classical theory of the interpretation of a contract as an agreement.

Key words: contract, legal fact, agreement, legal relationship, financial service.

Постановка проблеми. Роль договору неможливо переоцінити, оскільки договір є одним із найважливіших інститутів цивільного права. Розмаїття договорів, укладених суб'єктами цивільного права сприяє як задоволенню їх потреб, так і впливає на розвиток ринкових відносин у державі загалом.

Досліджуючи питання правового регулювання надання фінансових послуг, важливе значення мають доктринальні основи законодавства у вказаній сфері. За таких обставин важливою є проблема визначення підходу до тлумачення поняття договору, яке використовується у законодавстві.

Стан опрацювання. Загальні положення про договір досліджували багато фахівців, зокрема: С. М. Братусь, О. С. Іоффе, І. С. Канзафарова, О. О. Красавчиков, Д. І. Мейер, Г. Ф. Шершеневич та ін. Проте, єдиний підхід до визначення поняття договору у науці цивільного права відсутній.

Метою статті є з'ясування значення поняття договору як однієї із теоретичних основ правового регулювання надання фінансових послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. В ЦК України відсутні окремі положення щодо договору про надання фінансових послуг. Звертаючись до спеціального законодавства, а саме – до діючого Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р.[1] та Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14.12.2021 р. [2] слід зазначити, що вказані закони не містять визначення поняття договору про надання фінансових послуг.

Проте, у ст. 6 Закону «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [1] та ст. 9 Закону «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [2] міститься положення, відповідно до якого «фінансова послуга надається на підставі договору...». З цього випливає, що договір про надання фінансових послуг є підставою надання останніх, тобто договір є підставою для виникнення певних прав та обов'язків, є певним юридичним фактом, з яким закон пов'язує «рух» фінансових правовідносин.

У юридичній літературі зазначається, що «договір як юридичний факт є підставою виникнення правовідношення або договірною правовідношення» [4, с. 21]. Г.Ф. Шершеневич визначав договір як «домовленість двох або більше осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин» [5, с. 304].

Відповідно до тлумачення договору як підстави виникнення прав та обов'язків, його можна вважати юридичним фактом. Загальновідомим є те, що основною характерною рисою юридичних фактів є здатність породжувати певні правові наслідки, тобто права та обов'язки для сторін. Відповідно до ст. 11 ЦК України, одними з підстав виникнення прав та обов'язків є договори та інші правочини. Керуючись ст. 202 ЦК України, договір можна вважати «дією особи, що спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».

Однак, не можна погодитись із таким визначенням договору, оскільки договір завжди є взаємною домовленістю двох або більше сторін, що спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Договору притаманні ознаки дво- чи багатосторонніх правочинів (п. 4 ст. 202 ЦК України).

Також ознаки договору, як дво- чи багатостороннього правочину підтверджуються п. 1 ст. 626 ЦК України: «договір є домовленістю двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».

Отже, відповідно до визначення поняття договору, як юридичного факту, договір є певними правомірними діями з боку сторін, що мають намір встановити, змінити чи припинити певні права та обов'язки. Однак, договір не тільки є підставою для виникнення, зміни або припинення певних прав та обов'язків, тобто «впливає» на динаміку правовідносин, але й за допомогою договору сторони можуть визначати конкретний зміст прав та обов'язків у кожному окремому випадку.

Договір відрізняється від інших юридичних фактів тим, що він не тільки дає підстави для засто-

сування тієї чи іншої норми права у конкретному випадку і для виникнення, зміни чи припинення конкретних правовідносин, а й безпосередньо регулює поведінку сторін, визначає права та обов'язки учасників правовідносин. Це впливає із сутності договору, як домовленості сторін, акту їхньої волі. Своїм волевиявленням сторони приймають на себе певні обов'язки і набувають певних прав.

Незважаючи на те, що у спеціальному законодавстві містяться положення щодо розуміння поняття договору про надання фінансових послуг крізь «призму» юридичного факту, слід звернути окрему вагу на класичну концепцію визначення поняття договору як домовленості.

У законодавстві закріплено поняття договору, як домовленості, у статті 626 ЦК України, де вказується, що «договір є домовленістю двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».

У юридичній літературі існують наступні визначення договору як домовленості. О. С. Іоффе визначав договір, як «домовленість двох або декількох осіб щодо виникнення, зміни, припинення цивільних правовідносин» [12, с. 26]. С. М. Братусь визначає договір як «домовленість двох або більше осіб, що викликає певні цивільно-правові наслідки» [13, с. 48]. В.В. Безбах визначає досліджуване поняття як «домовленість двох або більше осіб, за допомогою якої встановлюються певні права і обов'язки» [14, с. 224]. Згідно з п. 1 ст. 626 ЦК України, договором є «домовленість двох чи більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».

Отже, можемо виокремити такі ознаки договору, як домовленості: 1) домовленість завжди є взаємною згодою сторін; 2) така домовленість спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків; 3) домовленість може встановлюватися як між двома, так і між більшою кількістю осіб.

Крім того, у юридичних джерелах термін «договір» також вживається ще в інших значеннях: 1) як документ; 2) як засіб правового регулювання; 3) як правовідношення; 4) як зобов'язання.

Договором-документом вважається «спільний юридичний акт, який оформляє вираження автономних відокремлених узгоджених волевиявлень двох чи більше формально рівних суб'єктів права та встановлює умови, реалізація яких має бути обов'язковою» [3, с. 34].

При визначенні договору, як засобу регулювання поведінки учасників правових відносин, слід звернутися до інструментальної теорії С. С. Алексєєва. Так, вчений вважає, що правовими засобами є «юридичні форми, дія яких виражає, реалізує можливість права, його силу та викликає настання реального, фактичного соціально-економічного результату, надає необхідного ефекту в соціальному житті» [6, с. 14]. Фахівець вважає, що такі «правові засоби мають об'єктивовану субстанційну природу, та утворюють «речовину» права, її субстанцію. Субстанційний характер як констатуюча ознака правових засобів, властива лише явищам-регуляторам, що утворюють основу та механізм регулювання та явищам правової форми» [6, с. 15]. До таких правових засобів і відноситься договір як засіб правового регулювання.

Визначаючи договір як засіб правового регулювання, Л.В. Щеннікова вказує, що «цивільно-правовий договір – це не тільки юридичний факт, правочин або правовідносини, але пропонує розглядати його як вільний регулятор, координатор та організатор еквівалентних оплатних відносин, який має на меті досягти правового результату та можливість застосовувати державно-організаційний вплив» [7, с. 19].

Договір є, перш за все, засобом правового регулювання, тобто правовим регулятором, використовуючи який, сторони своєю волею та у своєму інтересі вступають у відносини, визначають їх основний, конкретний зміст і тим самим здійснюють регулювання своїх відносин. Суб'єктами цивільно-правового регулювання є сторони договору, засобом – сам договір, а предметом – будь-які відносини між сторонами в «рамках» договору або закону.

Виходячи з вищезазначеного, основне значення договору проявляється через його функції. О. О. Красавчиков зазначав, що «функція договору – це не форма (вираз, вияв тощо), а певний вид дій (впливу) названого юридичного факту на суспільні відносини» та пропонував таку загальну класифікацію функцій договору: «ініціативна, програмно-координаційна, інформаційна, гарантійна та захисна» [8, с. 170].

Проте, на нашу думку, до вказаних функцій слід додати регулятивну, яка відображає основну сутність договору, адже останній виступає регулятором суспільних відносин. Таким чином, крізь призму функцій договору можливо визначити сутність договору, як засобу правового регулювання. На нашу думку, у такому випадку, основною функцією є регулятивна, оскільки остання виявляється у тому, що

договір як правовий акт виступає засобом правового регулювання. Вказана функція договору як засобу правового регулювання характеризується тим, що договір: 1) виступає засобом саморегулювання, оскільки сторони мають можливість самі встановлювати певні права та обов'язки; 2) завжди «діє» в рамках закону; 3) дещо «обмежує» свободу сторін, шляхом встановлення прав та обов'язків; 4) регулює правові відносини між сторонами договору; 5) має різні форми прояву (наприклад, встановлення певних обов'язків для сторін, зміна умов договору, зміна суб'єктного складу договору та ін.).

Також, у юридичній науці договір розглядається як правовідношення. Як вірно вважає М.І. Брагінський, «сама по собі ідея поєднання в договорі прав і обов'язків не може викликати заперечень. Однак все це варто відносити не до договору-правочину, а до договору-правовідношення» [8, с. 17]. Також М. І. Брагінський зазначав, що «якщо договір-правочин відрізняється за своєю природою низкою конститутивних ознак від інших підстав виникнення зобов'язань, то правовідношення, що породжене договорами, може збігатися у всіх своїх елементах, включаючи права та обов'язки сторін, з тим, що породжувалося іншою вказаною у законі підставою» [9, с. 15].

Р. О. Халфіна категорично заперечує розуміння договору, як домовленості, та пропонує визначати договір, як правовідношення: «договір – це угода сторін, спрямована на виникнення, зміну та припинення правовідношення, ... в поняття «договір», крім погодження волі двох чи кількох осіб, також мають бути включені їхні взаємні права та обов'язки» [10, с. 50].

С. Вавженчук, погоджуючись з даною точкою зору, вважає, що «саме договірне правовідношення у будь-якому разі передбачає пряму або непряму кореляцію прав та обов'язків. Така кореляція не ставиться в залежність від того або іншого юридичного факту, що може бути підставою виникнення договірної правовідношення. Однак, юридичний факт у чистому вигляді є фактичною підставою для виникнення такого правовідношення у сукупності з нормативною підставою (відповідною нормою права)» [11, с. 6].

На основі вищевказаних визначень, можливо виокремити такі ознаки договору-правовідношення: 1) забезпечується державним примусом; 2) змістом такого договору є взаємні права та обов'язки сторін; 3) умовна рівність сторін; 4) альтернативні підстави виникнення.

Отже, договір, з одного боку, є результатом узгоджених дій його сторін, з іншого – джерелом їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, з третьою – юридичною процедурою, що відображується у поступовій динаміці взаємодії певних осіб, спрямована на задоволення їх інтересів.

Також у юридичній літературі договір розглядається як зобов'язання. Стосовно визначення поняття договору, як зобов'язання, думки вчених розподілилися. Деякі – ототожнюють поняття «договір» і «зобов'язання», інші – розмежовують їх.

Фахівці, що ототожнюють дані категорії, вважають, що «договір слід розуміти не тільки і не стільки як правочин/угоду, але й, насамперед, як зобов'язальне правовідношення. Господарський договір є заснованим на згоді сторін і зафіксованим у встановленій законом формі зобов'язанням між суб'єктами господарювання, суб'єктами організаційно-господарських повноважень, негосподарюючими суб'єктами – юридичними особами, змістом якого є взаємні права та обов'язки сторін у 395 галузі господарської діяльності» [18, с. 60-62].

Фахівці, які розрізняють категорії «договір» і «зобов'язання», вважають, що «...нелогічність ототожнення понять договору і зобов'язання, порушення таким ототожненням чіткості та визначеності термінології, є очевидними. Поняття договору знаходиться за межами понять зобов'язання, зобов'язальних відносин, цивільних правовідносин. Ця констатація є важливою для цілей надання визначеності зазначеним поняттям» [19, с. 396].

Зокрема, стосовно визначення поняття «зобов'язання», точки зору науковців розподілилися. Деякі вчені вважають, що зобов'язання полягає у праві вимоги кредитора, з якого впливає обов'язок боржника, проте, обов'язки боржника виконати вимоги кредитора розуміються самі собою, не конкретизуються. Інші вважають, що зобов'язання є правовідношенням.

Ф. К. Савиньї вважав, що «поняття зобов'язання включає в себе розширену свободу кредитора (бо він має право вимагати від боржника здійснення певних дій або утримання від дій) і обмежену свободу боржника (бо він зобов'язаний вчинити на користь кредитора певні дії або утриматися від дій)» [18, с.9]. В. М. Хвостов зауважував, що «кожному зобов'язанню, навіть не заснованому на договорі, властивий елемент кредитування. Зобов'язання має на увазі майбутнє. Тут завжди щось очікується, причому невідомо, здійсниться воно чи ні. У цьому розумінні кожне зобов'язання змушує нас, іноді навіть проти своєї волі, кредитувати, тобто вірити у майбутнє виконання і очікувати його. Цим і пояс-

нюється загальний для всіх, навіть недоговірних, зобов'язань термін «кредитор», «віритель». Виділяється кредит особистий та реальний» [21, с. 387].

Отже, кваліфікуючими рисами зобов'язання вважалися: «превалююче» право вимоги кредитора виконання обов'язків із боку боржника; кредитор та боржник знаходилися у нерівному положенні (обмежена свобода боржника, яка полягала в його обов'язках вчинити певні дії на користь кредитора, або утриматися від вчинення певних дій); кредитор мав довіряти боржнику (кредитор-«віритель»); зобов'язання, як правило виникали на основі боргу, або порушення.

Крім того, Д. І. Мейер визначає зобов'язання, як «юридичні відносини, в яких одній особі належить право на дії іншої особи» [22, с. 321]. М. М. Агарков, вказує на те, що «зобов'язання як цивільне правовідношення, в силу якого одна особа (чи декілька осіб) має право вимагати від іншої особи (чи декількох інших осіб) вчинення визначеної дії чи утримання від вчинення будь-якої дії» [23, с. 177]. Також фахівці вважають, що зобов'язання – це «юридичні відносини між двома чи більше особами, в силу яких для однієї з цих осіб виникає юридична необхідність що-небудь надати, зробити чи не робити на користь іншої особи», тобто шляхом опису не активної сторони змісту зобов'язання (право (вимога) на дії), а пасивної (необхідності щось робити чи не робити)» [24, с. 657-658].

Законодавець також дотримується точки зору щодо розмежування понять «договір» і «зобов'язання», про що свідчить визначення договору, закріплене у ст. 626 ЦК України, де «підкреслюється» договірна природа договору, метою якого є встановлення, зміна або припинення існуючих правовідносин, що, певною мірою, може відносити договір до юридичних фактів, проте ніяк не до зобов'язань. Разом з тим, унаслідок досягнутої домовленості, між сторонами договору виникають кореспондуючі права та обов'язки (п.2 ст.626 ЦК України), тобто складається зобов'язальне договірне правовідношення. Тобто, зобов'язання є наслідком укладення договору. Зокрема, однією з підстав виникнення цивільно-правових зобов'язань є договір, що закріплено в статтях 11 та 509 ЦК України. Поняття зобов'язання визначене у статті 509 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), як «правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку».

Закон не ототожнює поняття «договір» та «зобов'язання», чітко їх розрізняє та регулює їх у загальному взаємозв'язку між собою. Кожен договір є зобов'язанням, змістом якого є права та обов'язки сторін, але не кожне зобов'язання є договором.

Із наведеного вище можливо виокремити ознаки цивільно-правових зобов'язань: 1) зобов'язанням є правовідношення; 2) сторонами зобов'язання є кредитор та боржник; 3) обов'язкам боржника кореспондують права кредитора; 4) зобов'язання може виражатися у двох формах: дії чи бездіяльності.

Отже, зобов'язанням є певні правовідносини, сторонами яких є кредитор та боржник, у яких обов'язкам боржника кореспондують права кредитора та, які можуть виражатися у двох формах: дії чи бездіяльності.

Крім того, у юридичній літературі також містяться інші визначення поняття договору: договір як обіцянка та інтегративний підхід. Так, деякі вчені, «розкриваючи формування альтернативної класичної теорії договору як обіцянки, під договором, окрім домовленості, спрямованої на встановлення цивільних правовідносин, пропонують розуміти обіцянку, яка є підставою виникнення цивільних правовідносин, внаслідок того, що на неї розраховував контрагент» [15, с. 69]. Інші науковці, визначаючи договір, як обіцянку, вважають, що «відповідно до класичної концепції договору в англійському праві договір є обіцянкою або одностороннім виявленням волі особи, виконання якого забезпечується правом» [16, с. 67-70].

Відповідно до «інтегративного» визначення поняття договору, останній «розглядається з трьох точок зору: 1) як підстава виникнення правовідношення; 2) як саме правовідношення, що виникло із тієї підстави; 3) як форма, яку відповідне правовідношення приймає» [17, с. 18].

Висновки. Таким чином, на основі проведеного дослідження, можна зробити висновок, що поняття договору як одна із теоретичних основ правового регулювання надання фінансових послуг в Україні має доктринальне значення для надання фінансових послуг. Незважаючи на те, що із змісту окремих статей спеціальних законів щодо надання фінансових послуг можна визначити договір про надання фінансових послуг як юридичний факт, з яким пов'язується виникнення правовідносин із надання фінансових послуг, – доктринальне значення має визначення договору через класичну теорію тлумачення договору як домовленості.

Список використаних джерел:

1. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: закон України від 12.07.2001, із змін та допов. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text>
2. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України № 1953-Іванов В.В. Общие вопросы теории договора. М.: ЭдиториалУРСС, 2000. 158 с.
3. Договор в народном хозяйстве (вопросы общей теории) / Сулейменов М.К., Покровский Б.В., Жакенов В.А. и др. Алма-Ата: Наука, 1987. 176 с.
4. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.): учебник. М.: Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.
5. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация / Советское государство и право. 1987. № 6. С. 12-19.
6. Щенникова Л.В. О договором праве, его перспективах и конструкции гражданско-правового договора. Законодательство. 2003. № 5. С. 18–21. С. 19.
7. Красавчиков О.А. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и функции. Антология уральской цивилистики, 1925 – 1989. Сборник статей. М.: Статут, 2001. С. 166-182.
8. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: Изд. 3-е, испр. М.: «Статут», 2001. 476 с. С. 17
9. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. 478 с.
10. Вавженчук С. Деякі ознаки договору як юридичного факту та договору-правовідношення. Підприємництво, господарство і право. № 5. 2019. С. 6-11.
11. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва : Юрид. лит., 1975. 880 с.
12. Братусь С. Н. Принципы советского гражданского права. Изд-во высш. уч. заведений. 1960. № 1. С. 47 – 52.
13. Безбах В.В. Советское и гражданское право. М.: «Наука», 1989. 336 с.
14. Бекленищева И.В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные традиции. М.: «Статут», 2006. 204 с.
15. Основные институты гражданского права зарубежных стран : (сравнительно-правовое исследование) / под ред. В. В. Залесского. М.: Норма, 2000. 644 с.
16. Егоров Н.Д. Гражданское право: учеб. в 3 т. Т.1. М.: «Проспект», 2006. 315 с.
17. Беляневич О.А. Господарське договірне право України: теоретичні аспекти. К.: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
18. Чанишева А. Р. Договір і зобов'язання: питання співвідношення / Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 393-396.
19. Савиньи Ф. К. Обязательственное право. М., 1876. 581 с.
20. Хвостов В. М. Система римского права: учебник. М.: Изд-во «Спарк», 1996. 522 с.
21. Мейер Д. И. Русское гражданское право. В 2-х ч. М. : Статут, 1997. Ч. 1. 628 с.
22. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т.: Т. 1. М.: Статут, 2002. 428 с.
23. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. М.: Юрайт-Издат, 2007. 993 с.